

RAZVOJ SPLITSKE NOTARSKÉ KANCELARIJE

Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva rimski pravni sistem pod utjecajem novih elemenata društvenog i političkog karaktera doživljava bitne promjene. Pravo je kao eminentno društvena i klasna kategorija prvo na udaru kod svih prevrata, a da je to bilo i u ovom slučaju, kad se robovlasnički društveni poredak počeo mijenjati u feudalni, sasvim je razumljivo. I institucija notarijata ili tabelionata, koja je imala neobično važnu društvenu funkciju, u ruševinama imperija postaje gotovo onemogućena. Poslije, kad se je počelo obnavljati carstvo, doduše, po svim svojim osobinama sasvim novo, proći će i ta institucija kroz nekoliko faza, da polovicom trinaestog stoljeća dobije svoj završni oblik.

Rimski tabelioni po svojoj društvenoj funkciji bili su *personae publicae* i imali su pravo redigirati pravne akte. Već su oni imali svoje stalne formule. Ipak njihova najznačajnija formula je u zaključku, koji slijedi nakon potpisa svjedoka, a glasi: *complevi et absolvi*, i naziva se komplecijskom formulom. Upravo ta formula daje bitnu karakteristiku rimskoj karti, razlikujući je od rimske noticije.¹ Ova će formula ostati kroz čitav razvoj karte, sve dok je ne zamijeni *instrumentum*. Ovakav oblik rimske karte javlja se u Raveni, Napulju, Rimu i Pentapolisu. U Veneciji glasi: *complevi et roboravi*, u Istri: *complevi et firmavi*.² Beneventanska karta se neznatno razlikuje od rimske. Za naše područje, mislim specijalno hrvatsko, naročito značenje ima lombardsko-tuscijska sa komplecijskom formulom: *complevi et dedi*, jer će u formalnom pogledu ona vršiti na naše pisare najveći utjecaj.

Bitna unutarnja oznaka karte jest, da ona sadržava u sebi izvansudske pravne poslove, a noticija, pored formalnih razlika, nije drugo nego jedan obični pismeni dokaz o *već obavljenom sudskom poslu*.³ Karta se izdaje u svečanijim prigodama, naročito u ugovorima među gradovima ili državama, i ima svečan ton, a noticija govori o predmetu sudske naravi. Njene formalne karakteristike sasvim su različite; najčešće počinju neupravnim oblikom: *qualiter, quomodo* i sl. Ona je, kako kaže Mabillon, »*historica rei gestae narratio*«.

Pored tabeliona bilo je još prije propasti Carstva običnih pisara, koji su također bili organizirani u kolegije, ali oni nijesu bili persone publicae, nego su svoju službu obavljali kod viših upravnika i upravnih institucija.⁴ Njima zapravo pripada naslov notarius, koji je u kasnijem latinitetu postao pučkom govornom riječi zamijenjujući t. zv. učenu riječ tabellio. Ali naziv notarius prvobitno pripada kao naslov privatnim notarima, a javnim pripada naslov tabellio. Ti obični pisari prethodnici su raznih kneževskih i biskupskih privatnih pisara – ličnih kancelara – u Srednjem vijeku.

Ono, što je doživljavalo cijelo Carstvo nakon provale barbara, doživljavalo je i naše područje u punoj mjeri sa svim drastičnim posljedicama, koje prate rasulo jednog tako golemog i starog carstva. Područje, koje je Dioklecijan bio odabrao, da sebi osigura mir posljednjih dana, postat će vrlo ugroženim i kroz čitav jedan milenij bit će izloženo nasilju izvana i neprestanim razmiricama iznutra. Rimski pravni sistem stare Salone postao je nesigurnim već zbog neposredne blizine neprijatelja.⁵

Iz periode prije dolaska Slavena sačuvala nam se samo jedna mala bilješka o salonitskom notarijatu. Papa Grgur I. godine 593. naređuje Antoninu subđakonu, da u povodu smrti biskupa Natalisa Stjepan »primicerius notariorum« načini inventar crkvenog pribora.⁶ Ta odredba našla je svoje mjesto i u kasnijem Percevalovu splitskom statutu. Iz te vijesti možemo zaključiti, da je u staroj Saloni postojala t. zv. schola notariorum t. j. kolegij notara, kojima je na čelu bio Stjepan. Dakako, nakon kristijanizacije rimski je imperij bio podvrgnut jednom novom društvenom utjecaju, koji će feudalnom društvu dati svoj osnovni ton, tako markantan, da se feudalizam ne da ni zamisliti bez srednjovjekovnog kršćanstva. Kršćanstvo prima i čak oživljuje stare rimske pravne institucije. Tako i službi notarijata počevši od pape Julija I. (337–353) službena crkva daje naročitu važnost. Notari toga pape pripadaju među osnivače arhiva u današnjem smislu riječi.^{6a} Stare rimske formule malo pomalo dobivat će novi, kršćanski, religiozni prizvuk. Ali ne samo to, nego će crkva, koja postaje vodećim ekonomskim faktorom u novom feudalnom društvu, nastojati, da pravna funkcija notarijata ostane nepromijenjena, dapače da se pojača crkvenim moralnim i materijalnim sankcijama, jer će notarske povelje stoljećima dokazivati njeno pravo na neke posjede, stečene darovnicama, testamentima i t. d. Tako i notar Stjepan pripada toj prvobitnoj vrsti tek kristijaniziranih notara.

Poslije propasti Carstva i sama Italija podijelila se u dva pravna područja: u bizantsko i lombardsko. Područje pod bizantskom vlašću nastavilo je u pravnom pogledu svojim prijašnjim životom i tamo je tabelionat u prijašnjim formama preživio ostale političke i društvene institucije. Karakteristično je ipak, da sada notarijat postaje sve više nasljednom profesijom.

U langobardskom je području nestalo prijašnjih tabeliona, a novi notari vraćaju se primitivnom obliku običnih skriptora. Malo pomalo, naročito u karoliškoj periodi, institucija notarijata ovdje dobiva službeniju formu, dok konačno ne bude izjednačena sa starim rimskim tabelionatom, naravno, dajući konstrukciji isprave nove karakteristike i formule.

Ta ista pojava dogodila se i na našem području. Gradovi, koji su bili izuzeti od invazije Slavena – kao Zadar – razvijali su svoj notarijat na teme-

ljima stare rimske isprave, a ostali dalmatinski gradovi – kao Split – prekidaju sa rimskom notarskom tradicijom razvijajući svoj notarijat pod novim utjecajima, a po ugledu na lombardsko-tuscijske povelje.⁷

Dakako, taj utjecaj bio je uvjetovan stalnim trgovačkim i kulturnim do- dirom sa sjevernom Italijom (Regnum Italiae), a pod istim utjecajem stajala je i hrvatska dvorska kancelarija.⁸

Poslije propasti Salone stao se novi Split razvijati u sasvim drugim prili- kama. Prije svega on je postao perifernim područjem, koje je kao takvo bilo izloženo stalnim napadajima novih došljaka, prema kojima se romansko sta- novništvo odnosilo sasvim neprijateljski. U toku osam stotina godina Split će u vrlo kratkim razmacima mijenjati svoje gospodare, a to ne će biti bez po- sljedica na formiranje notarijata. Tradicionalne i kodificirane pravne norme doći će itekako pod utjecaj hrvatskog običajnog prava – mos Sclavonicus –, koji se i u kasnijim notarskim poveljama stalno spominje s nekim prizvukom ironije. Ali uza sve to elementi pravnih običaja neposrednog susjeda bit će toliko jaki pri formiranju notarske isprave, da će oni dati poseban tip isprave, koju je Sufflay nazvao dalmatinsko-hrvatskom.

Razvoj splitskog notarijata možemo pratiti tek od prve četvrtine XI. sto- ljeća. Tri su glavne faze, kroz koje je prošla splitska notarska isprava: 1. doba primitivnih skriptora, 2. doba zakletih općinskih notara, 3. doba notara s na- slovom imperiali auctoritate.

I.

Kao najraniju ispravu smatram testamentarnu darovnicu nadbiskupa Pavla.⁹ Nažalost, sačuvana nam je samo u talijanskom prijevodu. Njen pisar je Ste- phanus diaconus. Datirana je 1030. godinom i indikcijom trećom. Međutim treća indikcija odgovara 1020. godini. Nije moguće utvrditi, da li se ona može datirati i 1020. godinom, ali je svakako napisana prije darovnice Petra đak- ona,¹⁰ jer je vrlo vjerojatno Stephanus monachus et presbiter isti pisar, koji se u prvoj ispravi nazivlje samo đakonom, a đakonat se daje neposredno pred prezbiteratom.¹¹

Pavlov testament započinje invokacijom: In nomine Christi. Ova formula je u čestoj upotrebi u jedanaestom i dvanaestom stoljeću. Nju će već krajem dvanaestog stoljeća prihvatiti i zakleti notari sa dodatkom: amen. Darovnica Petra đakona ima drugu invokacijsku formulu: In nomine domini nostri Jesu Christi. Formule invokacije obiluju raznim varijacijama i osim u nekim rijetkim slučajevima nijesu vezane na područje ni na vrijeme. Dapače, kako se već iz ovog slučaja vidi, jedan te isti notar upotrebljava sad jednu, sad drugu formulu invokacije. Formula datiranja u testamentu Pavlovu slijedi odmah iza invokacije, a sastoji se od godine, indikcije, oznake vladanja split- skog nadbiskupa i gradskog priora. Što se tiče započinjanja godine, bio je u upotrebi stil anuncijacije ili inkarnacije kroz čitavo jedanaesto i dvanaesto stoljeće. Bio je u upotrebi i stilus pisanus i stilus florentinus. Polazeći s tog stajališta, može se lako ustanoviti, da mnoge splitske isprave nijesu točno datirane, jer Rački nije vodio računa o svim mogućnostima, koje pruža kro-

nologija. *Stilus nativitatis* započinje zapravo dolaskom stranih notara u prvoj polovici XIII. stoljeća. Formula *anno incarnationis*, koja se nalazi u kasnijim dokumentima, ne znači, da je bio u upotrebi i stil inkarnacije.¹² Pavlov testament sadržava formu, koja će kroz historiju testamentarne povelje doživjeti najmanje promjena.

U darovnici Petra dakona formula datiranja nalazi se u eshatokolu, iza koje slijede potpisi svjedoka. Poslije dispozitivnog dijela isprave slijedi formula kominacije, kojom se prekršitelju prijeti osvetom božjom, prokletstvom 318 svetih otaca i sudbinom Judinom. Ta će se formula uz neznatne varijacije provlačiti kroz čitavu prvu i drugu periodu sve do XIII. stoljeća. Obje isprave pisane su u subjektivnom obliku. Darovnica Petrova nazivlje se »breve donationis«, a to je najčešći naziv noticije. Svjedoci ne potpisuju ispravu, nego se samo spominje njihova prisutnost pri obavljanju pravnog posla. S obzirom na to, da ova isprava nije dokazno sredstvo sama po sebi, nego dokaznu moć dobiva po navedenim svjedocima, a i po ostalim karakteristikama ide u red najobičnije vrste noticije.

Ovim dvjema ispravama vrlo je slična noticija ili breve recordationis splitskog priora Prestancija iz g. 1032.,¹³ koje se pisar ne spominje. No, budući da je oskudna u svim svojim formalnim dijelovima, ona prije ide u obične akte.

Iz g. 1040. imamo »breve recordationis« Niceforija, splitskog priora, što ga je pisao *Dabrus scriptor*.^{13a} I to je opet jedina noticija, kojoj je cilj, da autor uvijekveći uspomenu na neke pravne čine. Skriptor Dabro prvi upotrebljava invokaciju: *In nomine sanctae et individuae trinitatis*. Ova se formula javlja u XI. st., a k nama dolazi preko carske kancelarije iz gornje Italije.¹⁴ Njeni začetci datiraju već u VIII. st., kada je dogma de trinitate postala opet predmetom, koji će izazivati krivovjerja i raskole (krivovjerje Migecija i Elipanda u Španiji i kasnije spor »filioque«).¹⁶ Ta formula imala je biti stalna professio fidei na početku povelja. Formula datiranja nalazi se u protokolu i ona pokazuje prema prijašnjim ispravama napredak u diplomatskom smislu. U dispozitivnom dijelu navodi se nekoliko pravnih čina, i iza zapisa svakog pojedinog nalazi se popis svjedoka, koji su bili prisutni. Ukoliko se ne bi našlo živih svjedoka, u tom su se slučaju pozivali kao svjedoci oni, kojima su pokojni svjedoci o pravnom činu pričali. O tome imamo više potvrda. Skriptor Dabro pokazuje vrlo loše poznavanje latinskog jezika, pa ukoliko već njegovo slavensko ime ne bi pokazivalo njegovo nacionalno porijeklo, smatram, da se ono može utvrditi iz jezičnih pogrešaka, koje je počinio u ovoj noticiji. Već pri datiranju sa *anni quoque dominice incarnationis* – pokazuje ovaj genitiv umjesto ablativa jednostavni prijevod hrvatskog temporalnog genitiva: godine gospodnjeg utjelovljenja ... Tako isto konstrukcija ablativa apsolutnog: *residente videlicet Lampredius archiepiscopus* nije drugo do prijevod ove konstrukcije razriješenom rečenicom: dok je vladao *Lampredije nadbiskup*. Utjecaj hrvatskog jezika pokazuje se i u nepravilnoj upotrebi konstrukcije akuzativa s infinitivom: *hec breve(!) recordatio iubeo conscribere*, gdje bi u hrvatskom prijevodu uz pasiv stajao nominativ, a ne akuzativ. Ovi dokazi su vjerojatni, ali se ne mogu kategorički uzeti. Osim tih slavenskih jezičnih utjecaja ova je isprava puna morfoloških elemenata vulgarnog latiniteta.

Darovnicom Črnovom (Zirno), koju Rački datira sa cca 1060. godinom, javlja se jedan od najinteresantnijih pisara prve periode.¹⁹ Pisar te isprave potpisuje se: Ego Theodorus presbiter scripsi et testis adfui. Već u ovoj ispravi Teodor se pokazuje vrlo vještim i izobraženim pisarom, a kasnije njegove isprave pokazuju stalno napredovanje, te nije čudo, što je postao cancellarius sancti Domnii i konačno cancellarius regis. Od njega imamo svega 8 sačuvanih noticija. Kao privatni pisar on se potpisuje jednostavno: Theodorus presbiter. Kod isprave o osnutku samostana sv. Benedikta, koji osniva nadbiskup Lovro, potpisuje se: ego vero Theodorus, licet immeritus presbiter et cancellarius ecclesie sancti Domnii per iussionem domini mei prenotati archiepiscopi huius confirmationis dictaminis scriptor et testis sum.¹⁷ U darovnicama kralja Krešimira potpisuje se: Ego Theodorus, presbiter et cappellanus de mandato predicti regis domini mei hanc donationem scripsi.¹⁸ U darovnici kralja Zvonimira iz g. 1078.: Ego Theodorus licet immeritus sacerdos iussu domini mei regis prenominati Suinimiri qui et Demetrii atque domini Gregorii sui episcopi scriptor huius decreti et testis sum ibidem.¹⁹ U ovom posljednjem potpisu pokazuje se njegov odnos prema hrvatskom biskupu, koji je bio nadstojnik kraljevske kancelarije.²⁰

Prema datiranju možemo zaključiti, da je Teodor vršio sve ove tri pisarske funkcije u isto vrijeme. Kao pisar hrvatske kraljevske kancelarije ide on u red putujućih pisara, koji su prema potrebi vršili svoje zvanje. Teodor je svakako dobro poznao svoj zanat. U svojim formulama nije monoton. Njegove arenge su dosta duge i prožete naročitim pjesničkim stilom. Svoj pisarski zanat vršio je preko trideset godina.

Prvu i jedinu kartu, koju nalazimo među najranijim splitskim poveljama, napisao je Petar đakon, a izdana je u maju 1097.²¹ Ugovor između grada Splita i Venecije trebalo je kao svečani diplomatski čin osigurati jednom poveljom, koja bi za sva vremena držala na snazi njegovu trajnost i sigurnost. Dakle, po svom sadržaju predmet je izvanjsudske naravi, – što je bitno za kartu. Autor karte je splitska kurija. Dispozitivni dio je sasvim kratak, a sadržaj se više ne sankcionira duhovnom kaznom, niti prijetnjom prokletstva, nego novčanom kaznom («quod si non observaverimus, tunc componere debemus in camera vestri palatii solidos romanatos mille»). Kartu potpisuju najugledniji svjedoci i nosioci vlasti. Ta se roboracija sastoji od znaka križa zabilježenog vlastitom rukom – signum manus –, kojemu se dodaje formula: qui hoc rogavit fieri. Kompleksijska formula je venecijanska (complexi et roboravi), po čemu bi se moglo misliti, da je Petar bio mletački notar, koji je sa mletačkom delegacijom došao u Split, ili je on predloženi tekst karte samo prepisao. Ovo je ipak manje vjerojatno. I mletačka strana je zastupana sa svojim svjedocima, ali se oni samo spominju, a ne koroboriraju ispravu izravno nikakvim znakom niti potpisom. Ta karta, zvana »promissionis cartula«, jedini je primjerak splitske karte. Kratkotrajno vladanje Mlečana u to vrijeme ostavilo je i u ovoj jedinjoj karti svoj formalni trag u kompleksijskoj formuli.

Pred sam kraj jedanaestog stoljeća javlja se vjerojatno pisar glavnog dijela Supetarskog kartulara Dabrus diaconus, sin. Dityov. Njega spominje Toma arcidakon i prikazuje ga ne baš u lijepom svijetlu. Kada je naime biskup Manases zbog izdajstva morao napustiti grad, da se više u nj nikad ne

vratu, Dabro seće vacante kao arcidakon preuze upravu nadbiskupije, ali je tu zgodu iskoristio za svoje lične probitke u zajednici sa splitskim komesom Cernećom: Isti ambo, ut ferunt, uno consilio proventus ecclesie suis usibus retorquentes, electionem pontificis frivolis dilationibus supplantabant.²³ Zadarском biskupu Mihi obećavao je svoju pomoć, kad je ovaj nastojao da se domogne splitske nadbiskupske stolice. Miha ga je zato obdarivao raznim poklonima, ali ga Dabro pri konačnoj spletki iznevjeri.²³

Dabro svoju pisarsku službu započe kao đakon, a završio ju je kao archipresbyter.²⁴ U Supetarskom kartularu Dabro se spominje nekoliko puta. Budući da su izvodi Dabrovi u kartularu sasvim kratki, a njihovi originali nijesu sačuvani, nije moguće ocijeniti Dabra kao pisara.²⁵ On je zajedno sa Fuskom prepisao ispravu ranijeg pisara Dabre iz g. 1040. Iz jedne jedine isprave Dabrove od 1. jula 1119. možemo utvrditi neka odstupanja u konstrukciji isprave od dotadašnjih splitskih pisara. Njegova invokacija i datacija znače jednu novost: anno ab incarnatione nostre redemptionis millesimo ... Dataciju je podijelio na dva različita mjesta. Godinu stavlja na početak, a listinu završava sa: acta sunt hec in kalenda iulia. Tako on spaja kršćansku i rimskoklasičnu dataciju. Dabro se u mnogim dokumentima spominje kao svjedok.

Oko g. 1119. javlja se jedan pisar, koji opet ima izrazito slavensko ime. To je Kirna, a ne Birna, kako se redovito krivo čita njegovo ime.²⁶ Beneventansko *k* lako se zamijeni sa *b*, pa se to i u ovom slučaju dogodilo dosadašnjim čitačima (vjerojatno prvi tako čita Farlati). Imena Birna nema u slavenskim jezicima, a ime Kirna ili Kerna spominje se baš u ovo vrijeme vrlo često (Crni, Cerne). To ime se nalazi i u Supetarskom kartularu. Kirna je ne samo skriptor, nego i testis: et ego Kirna diaconus huius cartule scriptor ibidem sum testis. Isprava je u svim svojim dijelovima oskudna. Kirna je kasnije postao opatom sv. Stjepana i kao takav spominje se u dokumentu iz g. 1129.²⁷

Oko g. 1134. javlja se pisar Duimus clericus, i to kao pisar testamentarnih darovnica popa Cernote, koji osim nove arenge ne unosi nikakav nov element u ispravu. On je kasnije postao primicerijem crkve sv. Dujma, a potpisuje se: ego Duimus levita.

Sa Dujmom završava dugi period primitivnih pisara, koji su taj zanat vršili više zbog svoje vještine u pisanju i jeziku, nego li po svom službenom zvanju. Među njima veći dio je onih, koji su to obavljali prigodice. Svi odreda pripadaju duhovnom staležu i započinju svoju pisarsku karijeru u redovima prije prezbiterata. Doduše nigdje se ne isključuje, da i svjetovnjak piše isprave, ali je to praktički bilo nemoguće, jer su jedino klerici bili vješti pisanju isprava. Na zapadu se tendencija, da se pisanje isprava oduzme iz ruku klerika, pojavila dosta rano. Tako Karlo Veliki zabranjuje, da tu službu vrše svećenici, ali iz navedenih razloga to nije bilo moguće izvršiti. Osim toga municipijska svjetovna vlast još nije bila u stanju da eliminiira utjecaj crkve u sistemu unutarnje uprave. Proći će gotovo još jedno stoljeće, dok se to provede. Crkva je svakako nastojala da ovu vrlo važnu i osjetljivu funkciju zadrži za sebe, jer se u najviše slučajeva radilo o njenim materijalnim interesima. Ako uzmemo u obzir, da je Split baš kroz prvu periodu potpadao pod bizantsku,

hrvatsku, mletačku, pa čak i normansku vlast, i to izmjenično po nekoliko puta, mogao bi se očekivati veći utjecaj na njegovo unutrašnje pravno uređenje, ali su prije svega te periode bile prekratke, a osim toga Split je svim silama nastojao da sačuva svoju municipijalnu autonomiju, koja je bila više pravnog nego političkog karaktera. Ipak, što je i prirodno, Split nije mogao izbjeći utjecaj hrvatskog običajnog prava. Posjedovni odnosi splitskih plemića, koji su i na hrvatskom teritoriju imali svoje posjede, morali su biti usklađeni s propisima hrvatskog narodnog prava. Taj utjecaj nije nikada prestao.

II.

U XII. stoljeću počinje u talijanskim komunama građanska klasa osvajati ekonomske pozicije. Obrt, koji je počeo da cvate, obogatio je mnoge građane nižih staleža. Uz obrt razvija se i trgovina. Mnogobrojne ugovore trgovačkog karaktera trebalo je sankcionirati ne samo svjedocima, nego jednom stalnom institucijom javnog notarijata. Složeni odnosi u bujnom obrtničkom i trgovačkom životu autonomnih komuna tražili su od notara izvjesnu naobrazbu, koja se više ne sastoji u tome, da znaju pravilno pisati i sastavljati prema uobičajenim formulama notarske isprave. Osim toga krajem XI. st. osniva se u Bologni sveučilište s glasovitim pravnim fakultetom. Za njim slijede druga sveučilišta. Na pravne kolegije sveučilišta u Bologni, Padovi i Perugi splitski građani imaju pravo da vrše apelacije.²⁸ Pod utjecajem glosatora bolonjskog sveučilišta počinje u XII. st. za konstrukciju isprave novo doba, koje se obično naziva diplomatskom renesansom.²⁹ U vezi s tom obnovom počinju nícati i razne samostanske i biskupske škole lokalnog karaktera, iz kojih potječe niz novih notarskih formulara (na pr. Praecepta dictaminum od Alberta Samaritana, Summa dictandi ili Aurea gemma od Henrika Francigene, i Formularium tabellionum od slavnog bolonjskog profesora Irnerija).³⁰ Na svim sveučilištima proučavala se je ars notaria.

Imajući trgovačke veze s Italijom, Split nije mogao izbjeći utjecaj svih ovih promjena. Osim toga trgovačka povezanost čitava jadranskog basena iziskivala je unificirane pravne forme, koje su bile zrele za već razvijeni komunalni sistem. U ovo vrijeme formiraju se i osnovi komunalnih statuta. Tako već 1174. splitsko Vijeće izdaje statutarnu odredbu, kojom se ženi zabranjuje svjedočenje na sudu i određuju sankcije krive zakletve. Iz činjenice, da se baš u to vrijeme, t. j. 1176., javljaju u Splitu prvi *notarii comunis*, možemo zaključiti, da je i institucija notarijata oko ove godine dobila svoju službenu formu. Tu periodu karakterizira relativno mali broj notara. Vjerojatno još nije postojao statut, kojim se notar bira svake godine, a osim toga u početku službenog notarijata nije bilo moguće naći dovoljno naobraženih notara, koji bi svojim znanjem odgovarali novim potrebama. Notari ove periode su također svećenici. Svoje teološke studije učili su u sjevernoj Italiji, gdje su se lako mogli upoznati sa suvremenim notarijatom, a također i sa pravnim položajem notara.³¹

Prvi notar, koji pred imenom ima počasni titul *magister* i *comunis notarius*, jest Gualterius. Radi svoje naobrazbe postao je uglednim kanonikom kaptola i papinim legatom (legatus a Romana curia), koji je na molbu pučana u Kotoru imao riješiti pitanje prevelikih kamata.³² Već je prije on nosio ovaj naslov, koji mu upravlja Grgur, nadbiskup dukljanski i barski, u tužbi protiv Nemanje.³³ Očito spriječen svojim crkvenim funkcijama, napušta notarsku službu. Gvalterije kao notar svoje povelje naziva chartula i breve. Najstariju njegovu ispravu nalazimo opet u Supetarskom kartularu.³⁴ Upotrebljava jednostavnu poznatu invokaciju: in Christi nomine. Datacija mu se sastoji od godine, indikcije, oznake vladanja cara (Manojla) i vladanja splitskog nadbiskupa, kneza i splitskog bukara.³⁵ U drugoj opet ispravi uvodi vrijeme vladanja hrvatskog bana, kojega nazivlje dukas. Arengje su mu duge i govore po običaju o prolaznosti i nestakosti sjećanja. Actum formula nalazi se u protokolu. U njega nailazimo prvi put na pristalce, tu bitno slavensku instituciju, koja je prodrla u pravni sistem splitske komune.³⁶ Interesantno je, da se ona nalazi prvi put u Gvalterija, koji je po svom stilu izraziti Latin. Ova institucija će se odsada stalno javljati u splitskim poveljama.

Već u ovo vrijeme nalazimo u isto doba dva notara, što se očito daje protumačiti množinom pravnih poslova. 1178. javlja se notar Sabacije, koji će svoju službu obavljati 46 godina. On je izraziti notar ove druge periode. Kroz svoju dugogodišnju praksu počinio će on nekoliko falsifikata.³⁷ U ispravama do godine 1185. Sabacije je još običan klerik (nema viših redova), dok se u ispravi od 1. V. 1185. nazivlje *notarom*. Prema tome on je prije toga vršio notarsku službu kao običan skriptor. To stanje, kad je uz notara postojao i privatni pisar, traje samo u ovom prijelazu. God. 1184. ili 1185. notar Gvalterije napušta dužnost notara, a nju konačno i potpuno preuzima Sabacije. Od 1187. ima stalan naslov *comunis iuratus notarius*. Svoje isprave ne piše više po volji i potrebi, nego po svojoj službenoj dužnosti. Sabacije prvi upotrebljava pečat, i to kaptolski, jer ga općina vjerojatno nije imala. Iz koroboracije se vidi, da notar nije još morao prisustvovati pri obavljaju pravnog čina: ego... *comunis notarius ut a testibus audivi, ita scripsi et testor*. Ukoliko hoće da naglasi svoje prisustvo, onda kaže izričito: *ibidem interfui*. No ipak pravni ugovor stupa na snagu, tek pošto je notar o njemu sastavio ispravu. I Sabacije svoje isprave nazivlje breve.

Sabacije kao poznavalac obaju prava prisustvuje spornim posjedovnim raspravama. 1197. godine postaje kanonikom, iako je primio tek red subdakonata. Kao takav ide među kanonike seniores.³⁸ Prema tome kad se u ispravi od 1191.³⁹ nazivlje već prezbiter, očito je, da se tu radi o pogrešci, koju je napravio prepisivač, jer nije mogao 1191. biti prezbiter, ako je još 1197. tek subdakon. U listini od g. 1144. kod prve poznate splitske introdukcije spominje se kao svjedok Sabacius clericus, za koga V. Novak kaže, da je to kasniji notar, koji će u korist samostana sv. Benedikta počinuti nekoliko falsifikata.⁴⁰ Ako uzmemo u obzir, da bi taj Sabacije 1144. g. imao 20 godina, to bi značilo, da bi 1224. g., dakle u svojoj stotoj godini Sabacije bio još uvijek splitskim notarom. Sigurno je, da se radi o dvjema različitim osobama. A ime Sabacije baš je u ovo vrijeme u Splitu vrlo često, i ima nekoliko osoba duhovnog staleža tog imena.

Kao notar s dugogodišnjim iskustvom Sabacije napušta stare duge formule, a zadržava samo one, koje će ostati u konačnom instrumentu. Tragovi noticije sve više nestaju, a isprava kao dokazno sredstvo sama po sebi bez obzira na žive svjedoke opet dobiva bitnu karakteristiku nekadašnje karte. To su počeci, kad se formira instrumentum. G. 1207. Sabacije prvi put upotrebljava svoj notarski znak kao simbol i dokaz javne vjere, koju već imaju notari iz ovog vremena.⁴¹ Ali u tome nije dosljedan. Izričito ističe, da ispravu piše po naredbi stranke. Svjedoci nijesu više najuglednija svjetovna i duhovna lica, nego oni mogu biti iz kakva bilo staleža i izabrani po volji stranaka.

Sabacije unosi u formulu datiranja nov element: vrijeme sudovanja sudaca, što će od njega dalje ostati u instrumentu kao jedan od bitnih dijelova. Taj se element nalazi tek u posljednjim Sabacijevim ispravama. Arengae su također otpale, a dispozitivni dio se po svojoj konstrukciji potpuno približio instrumentu.

Sabacijevu dužnost preuzima Toma arcidakon. Doba njegova notarijata relativno je dosta kratko; od svih njegovih isprava u originalu je sačuvana samo jedna,⁴² a u prijepisu još dvije. Bitna novost, koju Toma unosi, jest privremena objektivna forma. Toma, koji je došao iz Italije, gdje je doživio renesansu rimskog prava, unosi staru kompleksijsku formulu karte: *complexi*. U njegovoj ispravi stapaju se elementi karte i noticije. Signum notarii je postao stalan element koroboracije.

Radi neprestanih sukoba sa čitavim kaptolom, a naročito sa biskupom Guncelom, Toma je bio prisiljen da 1232. g. napusti notarsku službu i da svoz svoje vrijeme upotrebi za vlastitu apologiju.⁴³

Naobrazba Tomina nam je dobro poznata, pa iz toga, što je on od Vijeća bio izabran notarom, možemo zaključiti, da se služba notarijata davala uistinu tek vrlo sposobnim i naobraženim osobama.

Dva mjeseca prije nego je Toma konačno napustio svoju dužnost, susrećemo novog notara, koji se redovito potpisuje *Cumanus clericus comunis Spalatensis iuratus notarius*. Kao svoj signum uzeo je ispruženu ruku (*manus*), a na dlanu bilježi početna slova svog imena CU. Dakle CU + *manus*, što daje njegovo imc. Njegova isprava se ne razlikuje od Tomine. Već Toma u dataciju svojih isprava unosi dan i mjesec, dakle sve elemente, koji u instrumentu ne smiju izostati. Cumanus u tome nije dosljedan, nego izostavlja ili dan ili mjesec. U ispravi od januara 1238. sačuvao nam je najraniji parbeni postupak u Splitu.

Unutarnje razmirice bile su uzrokom, da je u upravnom i zakonodavnom pogledu ovih godina zavladala potpuna anarhija. Toma arcidakon i franjevci uz pomoć jednog dijela plemstva nastojali su da u Split uvedu talijanski način uprave (regimen Latinorum). To nastojanje njihovo je uspjelo. God. 1239. bude pozvan i svečano instaliran u Splitu novi rector Garganus de Arscindis de Ancona.

Prva zadaća novog rektora bit će da unese zakonitost. Zato je dao da se popišu svi zakoni i običaji. Institucija notarijata je time došla u svoju konačnu fazu.

Stapanjem elemenata karte i noticije nestao je instrumentum – ta izrazito municipijalna notarska isprava.

Notar Cumanus je nastavio i poslije dolaska Garganova svoju službu, i to potpuno po talijanskom uzoru. Gargano je doveo sa sobom svog ličnog kauce-lara, koji se naziva *notarius imperiali auctoritate*. Odsada će to biti službeni naslov svih budućih splitskih notara. Garganov notar zvao se je Petrus de Transmundo de Ancona. Njegova zadaća je bila da vodi zapise Vijeća. Nažalost do g. 1352. ti nam zapisi nijesu sačuvani.⁴⁴ Odsada će po svim dalmatinskim gradovima vladati talijanski rektori. Čak se statutom određuje, da rektor ne smije biti iz Dalmacije. Novi rektori i nova tuđinska uprava, koja je preuzela strane notare, oduzeli su i posljednji slavenski ostatak u elementima notarske isprave, pa, kad nas nesumnjivi slavenski lokaliteti ne bi podsjećali na slavenski majoritet, ni po čemu drugom ne bismo mogli ove isprave pripisati našoj sredini. Ali poznajući zakone o postanku lokaliteta, možemo zaključiti, da je hrvatska govorna riječ dominirala u svakidašnjem životu Splita. Zato, kada Praga piše: Sicchè, quanto a la lingua, possiamo tranquillamente asserire, che a Spalato, nel Trecento Slavi nel vero senso della parola non esistevano—⁴⁵ ne samo da nije točno, nego ovakva tvrdnja ima čak prozorno sviješnu nenaučnu tendenciju. S obzirom na mnogojezičnost splitskih građana neki misle, da je zato bila potrebna jedna nova pravna institucija, koja bi imala zadaću da onemogući pravni nesporazum kao posljedicu jezičnog nesporazuma.⁴⁶ Po tom mišljenju tu je zadaću imala institucija egzaminatora, koja se otprilike u polovini trinaestog stoljeća javlja duž cijele dalmatinske obale. Budući da se nigdje na susjednom Zapadu ne javlja ova funkcija, nije isključeno, da je ovo mišljenje vjerojatno. Ali iste jezične prilike vladaju i u Istri. U ispravi od 27. XI. 1225. iz Poreča⁴⁷ nalazimo ovo: Auscultatum per me Angelum.... zatim: ego Romanus imperiali auctoritate notarius interfui rogatus scripsi. U ispravama od 4. VII. 1252. i 16. XII. 1293.⁴⁸ iz Rovinja jednako nalazimo: Auscultatum per me Julium Brusamolinum notarium Ravennae. Još po gdje se može naći slično. Vrlo je vjerojatno, da je istu zadaću imao i auditor u Kotoru, i auscultator u Istri, i examiner u Dalmaciji. To pokazuje i jednako ili srodno značenje samih naziva. Ali, ako uzmemo u obzir, da je baš u Istri ovu funkciju imao u navedenim primjerima Ravenjanin-stranac, onda je sumnjivo, da bi on imao neku ulogu jezičnog tumača. Budući da se u mnogim ispravama trinaestog stoljeća i kasnije nalazi formula: inspecto et *examinato* statuto, nije isključeno, da je examiner imao dužnost u prvom redu da ispita (examinare!) okolnosti, pod kojima je neki pravni posao zakonit. A zašto se on nalazi samo u našim krajevima, nije po sebi jasno.

Služba examinatora javlja se prvi put u Splitu 10. IV. 1247. Time je instrument u Splitu dobio svoj specifični oblik, koji se više ne mijenja. To isto se je dogodilo i u ostalim dalmatinskim komunama. Examiner je obično bio iz najodličnijih obitelji. Prvi je bio Martinus Grisogoni za vrijeme notara Grgura.

Još neko vrijeme službu notara obavljat će domaći ljudi s izuzetkom, što je već odsada lični kancelar rektora stranac, i to redovito iz istog grada, odakle je i rektor. Posljednji domaći notar bio je Lucas kanonik, a prvi strani Franciscus Anconitanus iuratus notarius imperiali auctoritate. Svi oni dolaze iz provincije Marche ili iz sjeverne Italije. Zbog množine pravnih poslova često susrećemo i po dva notara u isto vrijeme. Talijanski su notari preplavili cijelu Dalmaciju, i domaći im nijesu mogli konkurirati prije svega zbog nedostatka stručne naobrazbe. Odsada se ne će razlikovati povelje raznih dalmatinskih gradova. Sve će one biti sastavljene po jedinstvenom kalupu, koji se stoljećima ne će mijenjati. U ostalim dalmatinskim gradovima bit će po koji carski notar domaćeg porijekla, ali u Splitu tog slučaja nema.⁴⁹ Instrumentum prema pravnom sadržaju ima i svoje stalne forme, koje više ne će imati ništa specifično ni lokalno. Duž cijele dalmatinske obale, kao i talijanske obale Jadrana instrumentima svih vrsta naći ćemo zajednički okvir, zajedničke unutarnje i vanjske dijelove.

Ovu treću periodu karakterizira i to, da službu notara ne vrše više duhovna lica, nego svjetovnjaci. Notar Luka bio je zadnji svećenik, koji je obavljao notarsku službu. Negdje se to, kao u Kotoru, propisuje statutom, a negdje se to uvodi praksom. Tako je komunalna uprava istrгла iz ruku crkvenih ljudi baš u ovoj trećoj periodi ovu važnu društvenu funkciju. To je bio zahtjev municipijskog komunalnog uređenja.

Jedinstveni pravni propisi pomagat će jakom procvatu trgovine i trgovačkih veza baš oko sredine XIII. stoljeća, kad pravni akt carskih notara dobiva univerzalnu pravnu snagu, koju sankcionira i duhovna i carska vlast.

Percevalov splitski statut potječe iz g. 1312., ali glavne statutarne odredbe koje se tiču notarijata, bile su normirane već Garganovim statutom. Iako je statut propisao, da se notar bira svake godine poslije izbora rektora, to je bila samo formalna odredba, koja je ostavljala mogućnost Vijeću, da se riješi nepoćudne osobe. On je redovito bio potvrđen svake godine.⁵⁰ Općina mu je osiguravala stan i izričito zabranila uži prijateljski kontakt s obitelji rektora. Statutarni propisi, koji se tiču notarijata, idu naročito za tim, da se izbjegne svaka mogućnost korupcije. A ukoliko bi se ona dokazala, uslijedila bi uobičajena kazna amputacije desne ruke, a osim toga bio bi perpetuo tempore infamis. Isprava se morala zapisati u roku od tri dana po molbi stranke u zajednički kvaternion. Za svaki pravni posao, koji je tražio intervenciju notara, morala se izdati isprava, i svaki se morao zavesti u zajedničku knjigu imbrevijatura. Nažalost, makar imamo sigurnih podataka, da je takvih kvaterna bilo i prije, mi ih imamo sačuvane tek iz g. 1341., koje je pisao magister Johannes magistri Coue de Ancona.⁵¹

Percevalov statut također propisuje, da notar ne smije biti iz Dalmacije.

Oblikovanjem instrumenta splitski notarijat je konačno izgubio svoje specifične elemente, koji su vodili računa o pravu i pravnim običajima njegove čisto slavenske pozadine. Ali, ako prelistamo nekoliko bastardela s kratkim notarskim zapisima, vidjet ćemo, da čitav službeni aparat, koji je i po ljudima i po svom ustrojstvu tuđinski, ne može osporiti slavensku pripadnost Splita u ovoj periodi. O tomu nam daju potvrdu zapisi iz bastardela Ivana iz Ancone.⁵²

(Primljeno za štampu na 7. sjednici I. odjela od 9. X. 1953.)

BILJEŠKE

- ¹ H. Brunner, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde 66.
- ² l. c.
- ³ o. c. 8.
- ⁴ H. Breslau, Handbuch der Urkundenlehre I 437.
- ⁵ Historia saloniitana VII.
- ⁶ Rački, Documenta – excerpta e scriptoribus 24.
- ^{6a} Giry, Manuel de diplomatique 666.
- ⁷ Sufflay, Die dalmatinische Privaturkunde, 8.
- ⁸ Barada, Dvije naše vladarske isprave, 7.
- ⁹ Rački, Doc. 30.
- ¹⁰ Rački, o. c. 28.
- ¹¹ Barada, Episcopus chroatensis, Croatia sacra 1931.
- ¹² Na krivo datiranje najranijih splitskih isprava upozorio me je prof. Barada.
- ¹³ Rački, Doc. 31.
- ^{13a} Rački, Doc. 36.
- ¹⁴ Sufflay, o. c. 49.
- ¹⁵ Jelenić, Povijest Hristove crkve, 119 et sq.
- ¹⁶ Rački, Doc. 44.
- ¹⁷ Rački, Doc. 57.
- ¹⁸ Rački, Doc. 58.
- ¹⁹ Rački, Doc. 59.
- ²⁰ Barada, Episcopus Chroatensis, l. c.
- ²¹ Rački, Doc. 138.
- ²² Historia sal. 62.
- ²³ Historia sal. 65.
- ²⁴ CD II 31.
- ²⁵ V. Novak, Supetarski kartular 16, 17, 18, 21, 28, 33, 164, 165.
- ²⁶ CD II 33.
- ²⁷ CD II nr. x 38
- ²⁸ Splitski statut, str. 253.
- ²⁹ Brunner o. c. 5.
- ³⁰ A. de Bouard, Manuel de diplomatique, 155 et sq.
- ³¹ Sufflay o. c. 12.
- ³² CD II nr. 318.
- ³³ CD II nr. 169.
- ³⁴ Supetarski kartular (V. Novak), 161, 162, 163.
- ³⁵ O bukaratu vidi Kostrenčić, Fides publica, 10.
- ³⁶ V. Novak, o. c. 184.
- ³⁷ V. Novak, Dva splitska falsifikata XII. st., Strena Buliciana – Zagreb 1925, 568–569.
- ³⁸ P. B. Kurtscheid, Historia iuris canonici v. I, 267, Rim 1941.
- ³⁹ CD II nr. 236.
- ⁴⁰ V. Novak, Strena Buliciana, 562.
- ⁴¹ CD III nr. 60.
- ⁴² CD III nr. 318.
- ⁴³ Hist. salon. 10 et sq.
- ⁴⁴ Ove sam zapise prepisao u redakciji akademika g. Novaka, koji mi je tu gradu na prijepis i dodijelio za seriju »Monumenta Spalatensia«. Original se nalazi u Državnom arhivu, Zadar.
- ⁴⁵ G. Praga, Testi volgari spalatini del trecento (Atti e memorie v. VIII).
- ⁴⁶ Barada, Trogirski spomenici, I. dio, svezak I, Predgovor.
- ⁴⁷ Kandler, Codice diplomatico istriano I.
- ⁴⁸ Kandler, o. c.
- ⁴⁹ Sufflay, o. c. 26.
- ⁵⁰ Splitski statut (izd. Jug. akad.), 51.
- ⁵¹ Ove sam imbrevijature priredio za izdanje u seriji Monumenta spalatensia. Orig. u Zadarskom arhivu.
- ⁵² I ove sam prepisao i priredio za štampu; original se nalazi u Arhivu Jug. akad. pod signaturom Ia 40.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ENTWICKLUNG DER NOTARIATSKANZLEI VON SPLIT

Die Institution des Notariats in Dalmatien entwickelt sich nach der Ansiedlung der Slaven in zwei Richtungen. In den Städten, die die Slaven nicht eingenommen haben, entsteht sie auf dem Fundament der alten römischen *carta*. In den anderen Städten – wie in Split – ist die Tradition der römischen Form des Notariats unterbrochen und erneuert sich erst später nach dem Vorbild der lombardo-tuscanischen Urkunden. Das Resultat des unmittelbaren Kontakts der Stadt Split mit dem slavischen Hintergrund sind die Elemente des slavischen Gewohnheitsrechts, die wir in den Urkunden wiederfinden. Nachdem sich das Notariat der Stadt Split aufs neue formiert hatte, ging es in seiner weiteren Entwicklung durch drei Phasen; 1. die Zeit der primitiven Schreiber, 2. die Zeit der beeideten Gemeinnotenare, 3. die Zeit der Notare mit dem Titel *imperiali auctoritate*. In der Mitte des 13. Jhds. formierte sich die endgültige Form des Notariats. Aus der ersten Periode ist ausser vielen Notitien, nur eine *carta* erhalten. In der zweiten Periode entstehen die Formeln und die äussere Form. In der dritten Periode, mit dem Erscheinen der Examinatoren, bekommt das Notariats-Instrument seine Endform. Es scheint, dass es die Aufgabe des Examinators war, das Verhältnis des Statuts mit dem Rechtsakt, von dem das Instrument handelt, zu bestimmen. Durch die ganze erste und zweite Periode sind die Notare Angehörige des geistlichen Standes. Die Kirche hatte wegen ihres Grundbesitzes ein besonderes Interesse, dieses Amt für sich zu behalten. Mit dem Erscheinen der jungen bürgerlichen Klasse entgleitet der Kirche dieses Amt. Die neuen Notare sind alle aus Nord-Italien und durch sie verschwinden die slavischen Elemente aus den Notariatsurkunden, obwohl um diese Zeit die Stadt Split schon slavisiert ist. Ebenso verschwindet auch der religiöse Beiklang aus den Formeln. Die Spliter Kommune formierte sich nach den norditalischen Kommunen und deshalb ist es kein Wunder dass sich auch das Notariat in dieser Richtung formiert hat.